

Похоронна обрядовість

Похорон як етап життя родини — це система ритуально-обрядових дій, що здійснюються у зв'язку зі смертю представника роду та супроводжують його поховання. Ця традиція дуже давня, поховальні дії формувались упродовж багатьох століть, зазнавши впливів різних епох, кожна з яких виявляла своє розуміння смерті. Ця частина родинної обрядовості за походженням є значно давнішою, ніж весілля, тому виявляє сильніші зв'язки із магичною практикою.

Найархаїчніші ритуали, пов'язані зі смертю людини, у праслов'ян як і ряду інших племен на низькому рівні розвитку) розпочинались радичійно оживленням мерця: «Вечером збирається молодіж і иправляе страшні, варварські річи з трупом. Напр., тягають мерця за ноги і кличуть, щоби встав і бавився з ними, тягають за волосся і питають, чи відгадає, хто потяг, тягають стеблом чи галузкою з частинного дерева небіжчикові попід ніс, скобочуть його щоб засміявся і т. д. І все те діється в очах рідні, котра, одначе, не може запротестувати проти того, бо не може ломити звичаю», — подає М. Грушевський обряд свідка, називаючи його «звироднілою практикою оживлювання».

У різні епохи обряд поховання здійснювався по-різному: в доісторичну добу покійника спалювали у вогнищі, часто разом із жертвами, якими ставали інші люди — його родичі, тварини (особливо коні), а також із предметами домашнього вжитку, прикрасами і т. ін., які, як вважалося, потрібні у потойбічному світі. Звідси — вшанування домашнього вогнища (чи печі) як місця перебування душ померлих предків. Нерідко покійника попередньо поміщали у стовбур старого дерева (місце перебування душі), чи зашивали у труп вбитої тварини або її шкіру (тотемний предок, як і дерево), що пов'язує культ покійників із тотемними кльтами дерев і тварин. Із культом птахів обряд поховання пов'язує прадавня традиція (що до сьогодні існує в деяких малорозвинених племенах), за якою труп, зашитий у тотемну тварину, підвішували на дерево, звідки його забирали великі птахи, «переносячи у світ мертвих». Звідси — вірування, що птахи, повертаючись з вірію, приносять душі померлих на крилах. Значно пізніше до цих уявлень долучився ще й астральний культ з повір'ям про те, що кожна зірка (Рожаниця) уособлює душу людини і в час її смерті падає вниз. У пізніший період тіло померлого з жертвами та ритуальними речами не просто спалювали, а клали у спеціально виготовлений човен, який підпалювали і штовхали в річку. Цей ритуал ліг в основу міфічного уявлення про річку як межу між світом живих та світом мертвих: «З метою очищення душі від гріхів і перенесення її з допомогою Вогню до Вірію — раю, відбувався і поховальний обряд на Русі. Князя або й простого чоловіка клали у велику надію (оскільки поза космосом впорядкованим знаходиться сине море, то плити до Вірію можна в човні, в кораблі), поруч із ним складали все, що ... буде потрібно на тому світі — одежа, зброя, знаряддя праці, речі побуту, посуд, прикраси, скарби, худоба... Вбивали його коня. Іноді погоджувалася вмерти дружина чи дівчина, що кохає його. Все це ставилось на велику купу дров із священного дерева — дуба, липи, берези — й підпалювалось. У вогнище кидали жертвних тварин. Вірили, що великий стовп вогню і диму, який здіймався під небеса, відкривав померлому шлях у потойбічний світ. Коли багаття догоряло, над ним насипали високий курган-могилу, який також символізував зв'язок із небесним світом».

У трипільську добу, коли поширився культ землі, човен замінила труна, яка за давньою традицією виготовлялася з дерева, а покійників разом з ритуальними предметами стали ховати у землю. Звідси — уявлення про душі предків як духи землі — лісу, гаю, поля. Але ці обряди зберегли елементи древніх традицій: як свідчать археологічні розкопки найдавніших поховань, що збереглись на території України, ями, у яких ховали покійників, були зроблені у формі птахів (найчастіше лебедів), які, начебто, відносили душу померлого у потойбіччя. Поховання у цей час здійснювались у сакральних гаях. Над покійником насипали могилу у формі яйця, яку посипали піском або жовтими квітами, що, вірогідно, символізувало його майбутнє народження, повернення у світ живих (для цього новонародженому давали ім'я померлого предка). Зв'язок могил із крашеними яйцями та писанками було виявлено ще у 19 ст., зокрема Т. Довгирда спостеріг, що на великодніх писанках повторюються малюнки та орнаменти, знайдені при

археологічних розкопках в доісторичних похованнях. Часто над покійниками насипався високий курган, на якому згодом хоронили нових покійників, і з часом він ставав дуже високим. Такі кургани збереглися ще з періоду українського козацтва і нерідко є місцем поховань багатьох поколінь (що охоплює інколи десятки століть)¹⁷¹. У язичників ці кургани ставали місцями поклоніння померлим предкам. На думку дослідників, ці вірування лягли в основу культу гір.

Під час похорону на могилі справлялась тризна — язичницький жертвний обід, коли їли коливо — пшеничну чи ячмінну кашу, що вважалась їжею покійників. У час тризни жалоба за померлим переходила спочатку у радість, згодом — у розпусну оргію, метою якої було «відлякати» смерть від роду, утвердивши перемогу життя над смертю, відлякати душу померлого, щоб та не завдавала шкоди людям. На думку М. Грушевського: «Тризна ся первісно означала воєнні забави, гри, представлення, що відбувались, очевидно, на похоронах вояків і старшини, і тільки пізніше перейшла на звичайний пир та п'ятику. В різних формах такі гри проходять у різних примітивних народів, виявляючись до певної міри продовженням тої охорони небіжчика, яка відбувалась на посидженнях при його трупі перед похороном». Окрім того, «поминальна відправа не оберталась в межах самого голосіння, а переходила до різних пісень «сатанинських» себто передхристиянського характеру, і сумна частина поминок перемінювалась в забавну, яка періодично відновляла похоронну тризну».

Це означає, що тризна справлялась не лише один раз, а повторювалась — на 9 та 40 день, річницю смерті, а упродовж року — у поминальні свята, пов'язані з культом предків — Різдво, Великдень, Мертвецький Великдень, Русалії, що супроводжувались вшануванням Духів води, землі як перевтілених предків та ритуальним їх годуванням. У Стоглаві (1551) є такий запис: «В троїцьку суботу по селах і погостах сходяться мужі і жени на жальниках (могилах) і плачуться на гробах з великим криком, а коли почнуть грати скоморохи, гудці і пригудниці, люди, перервавши плач, починають скакати і танцювати, і в долоні бити, і пісні сатанинські співати» (Гл. 41, п. 23).

Про живучість в народі подібного язичницького обряду свідчить той факт, що наприкінці 19 ст. М. Коцюбинський став свідком такого похорону на Гуцульщині. Вражений побаченням, він детально описав його в «Тінях забутих предків».

Сучасний похоронний обряд, позначений пізнішим впливом християнства, зберіг значну кількість елементів язичницьких вірувань. Ритуальне обмивання покійника з метою очищення від світу живих пов'язане із культом води. До цього долучається звичай ставити при покійнику посудину з водою, класти у труну гроші «на перевіз душі» через річку, мити підлогу кімнати, де лежав покійник, виливати воду за труною після виносу її з хати (як це робили «на дорогу», щоб чистим був шлях). Культ вогню виявляється у традиції запалювати при мерцеві свічки, свічку давати йому в руки (на Гуцульщині, якщо покійнику з якоїсь причини не дали свічки в руки, то наступному мерцеві дають дві, з яких одну він повинен передати своєму попереднику). Побутує також звичай спалювати речі покійника після його смерті.

Давній культ дерев та рослин виявляється у виготовленні труни з певних видів деревини, звичаї класти в труну зілля-обереги, а також садити дерева на могилі в залежності від того, хто у ній похований: якщо дівчина — калину, якщо жінка — тополю чи ялину; хлопець — явір чи клен. У цьому випадку дерева уявлялись втіленням душі померлого. Священні гаї поховання у праслов'ян ставали місцями поклоніння духам. А на зображенні родового дерева біля квітки чи листка, що символізував людину, яка померла, ставили хрестик.

З культом померлих предків був пов'язаний ритуал «процання» покійника з хатою, що здійснювався при виносі мерця (покійника виносили ногами вперед, щоб він не повернувся). У цей час труною тричі торкалися порога, чим, як вважали, «повідомляли духів предків», що нова душа «відправляється у світ мертвих». Магічного значення набувала кожна уявна межа між світом живих та потой-біччям: брама, роздоріжжя, перехрестя, вхід на цвинтар. Тому на кожному з цих місць відбувались певні ритуали. Часто труну несли та опускали в могилу на полотні, що символізувало дорогу, рушниками прикрашали місця поховання.

Похоронний обряд мав свої особливості та змінювався у залежності від того, кого хоронили. Тут важливого значення набуває вік, стать, рід занять, причина смерті тощо. Так, нерідко поховальний обряд молодій дівчині чи неодруженому парубку здійснювався у формі весілля (вінчання з могилою, сирою землею) з його атрибутикою — шлюбним одягом, гільцем, вінком, короваем, букетиками, друзками і т. інше. Подекуди у похороні з'являються елементи ритуалів, пов'язаних із новосіллям (при цьому труна називається новою оселею покійника) чи з народженням (у цьому випадку труна називається колискою). При похованні воїна-козака йому накривали очі червоною китайкою. У зв'язку з цим існує думка, що за язичницьким звичаєм покійників одягали у все червоне, накриваючи їм обличчя хусткою червоного кольору, який у слов'ян вважався кольором смерті.